

ÇANAQQALA

Bir soykökdən pöhrələnən Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının mənəvi doğmalığının və birliyinin təzahürü XX əsrin əvvəllərində zirvə həddinə çatmışdı. Tarixin mürəkkəb ictimai-siyasi dönməsində ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə yaşayanların bir millət olmasını zaman məhək daşı kimi aşkarlayıb təsdiq etmişdi.

Avropanın bir çox ərazisini 500 ilə yaxın öz hakimiyyətinə tabe edən Osmanlı imperiyası müharibə və daxili ziddiyyətlər nəticəsində zəiflədiyi vaxtda iqtisadi cəhətdən güclənən, dünyanı yenidən bölüşdürmək həvəsinə düşən Avropa dövlətləri-Fransa və İngiltərə Anadolunu işğal etməklə, Osmanlı dövlətinin axırına çıxmaq niyyətinə düşdülər. Osmanlı ordusu Sarıqamış əməliyyatlarında, şaxtalı, çovğunlu dağ keçidlərində 90 min türk əsgərini itirmişdi. Belə bir məqamda müttəfiqlər Osmanlı imperiyasını diz çökdürəcəklərinə tam əminliklə Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdilər.

1915-ci il martın 18-də Çanaqqalada misli görünməmiş ölüm-dirim savaşı başlandı. Dəniz döyüşləri Müttəfiq donanmasının məğlubiyəti ilə başa çatdı. Bundan sonra 1915-ci il aprelin 25-də ingilis, fransız və onların şərq müstəmləkə ölkələrindən gətirdikləri hərbi qüvvələr Çanaqqala yerüstü döyüşlərində total hücum keçdilər. Bu ağır, qeyri-bərabər döyüşdə Arıburnu istiqamətində podpolkovnik Mustafa Kamal öz alayı ilə düşmən qüvvələrinə qarşı misli görünməmiş hünərlə vuruşurdu. Onun alayında çoxsaylı könüllü azərbaycanlı döyüşçülər vardı. Onlar Qafqaz cəbhəsindən, Misir, Kerkük, Təbriz, Ərdəbil və digər yerlərdən axışb köməyə gəlmişdilər. Müqəddəs türk ocağını müdafiə edən 57-ci alayın əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Qanlı döyüşün ən ağır həlledici məqamında Mustafa Kamal alay döyüşlərinə əmr etmişdi: "Mən sizə hücum etmək əmri deyil, ölməyi əmr edirəm. Bizim ölümümüzden keçən zaman müddətində başqa qüvvələr yerimizi tuta bilər".

Bu türk ruhu qələbənin rəhni idi. Dünyada misli görünməyən müqəddəs, ucadan-uca mübariz türk ruhu qüdrətli və sarsılmaz oldu. Mustafa Kamal Paşa 57-ci alayın kütləvi qəhrəmanlıq hünəri haqqında yazırdı:

"...Düşmən sipərləri ilə aramızdakı məsafə 8 metrdir, yəni ölüm labüddür. Birinci cərgədəkilər özlərini ölümə atır. İkinci cərgə onların yerini tutur. Nə qədər qıbtə ediləcək şahənə mənşərə. Ölənlər görür, üç dəqiqə sonra ölümün onu da yaxalayacağını bilir. Amma heç bir çaşqınlıq, sarsılmaq yox. Oxumaq bilənlər əllərində Qurani-Kərim, cənnətə getməyə hazırlaşır. Bilməyənlər kəlməyi-şəhadət çəkərək yürüyür. Bu türk əsgərinin ruh qüvvətini göstərən heyrət və təbrik misalıdır. Əmin olmalısınız ki, Çanaqqala müharibəsini qazandıran bu yüksək ruhdur".

Müttəfiq qoşunların böyük itki ilə darmadağın edilib qovulması dünyanı heyretə sald. Müttəfiqlərin Çanaqqalaya ordu çıxarılmasının təşəbbüskarı Winston Çörçill yazır: "Bu an məğlubiyəti bütün damarlarımda hiss etməkdəyəm. Çox üzgünəm. Olduqca şadıydım, umutluydum, daha dünənə qədər Çanaqqala bizimdir! - deyirdim. Çünki bu savaşı qazanmaq üçün əsgəri, pulu, sursatı, - hər şeyi hesablamışdım. Hər sahədə çox üstündük. Mütləqə qazanacağıdıq. Yalnız bir tək şeyi hesaba almamışdıq: Mustafa Kamal! Bağırmda ingilis qüruru olmasaydı, türkləri alınlarından öpmək, onları ayaqüstə alqışlamaq istərdim".

İngilislərin məşhur birinci donanma rəisi Lord Fişer dəhşətə gəlmişdi: "Qəhr olsun, Çanaqqala hamımızın

məzarı oldu. Əsgərlik həyatım boyunca belə bir vəziyyətlə qarşılaşmadım. Niyə məğlub olduğumuzu soruşursunuz. Bütün açıqlığıyla gerçəyi bildirmək istəyirəm. Çox cəsur savaşı bu ordunun və Mustafa Kamal kimi bir komandirin qarşısında aciz qaldıq. Bunu heç zaman unutmayacağam".

Çanaqqalada - Gelibolu yarımadasında min hektar ərazidə salınmış Milli Parkda qəhrəmancasına şəhidlik zirvəsinə çatan türk əsgərlərinin məzarı ilə yanaşı, 1200 şəhid Azərbaycan döyüşçüsünün olması milli iftixar doğurur.

1914-1917-ci illər Qafqaz və Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsi Rusiya üsul-idarəsinin hakimiyyəti altında olduğu dövrdə Azərbaycan xalqı təzyiq və təqiblərdən çəkinmədən Türkiyənin ağırlı-acılı günlərinin şəriki olmuşdur.

Türkiyəli professor Bingür Sönməzin "Bakı əhalisinin 1915-1917-ci illərdə Sarıqamış əsirlərinə qarşılaşdığı köməyi" adlı tədqiqatından görüldüyü kimi, Anadoluda erməni-rus təcavüzü nəticəsində kənd və qəsəbələr dağıdılmış, yüz minlərlə evsiz-əşiksiz insan qaçqın düşmüş, soyqırma düçar olanların uşaqları sahipsiz səfil sərkerdan qalmışdı.

Rusiyanın hərbi müdaxiləsi zamanı on minlərlə türk əsgər və zabıtlarının əsir düşməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Rusiyanın həbsxanalarında - Nargin adasından Sibirədək ciddi rejimli düşərgələrdə türk mülki və hərbi məhbuslar dözülməz şəraitdə saxlanırdı.

Belə bir vaxtda Azərbaycanın Türkiyəyə qarşılaşdığı yardım, onun əzab çəkən vətəndaşlarına himayədarlıq, doğma münasibət göstərdi. Tədqiqatçı Sabit Akın Zaimoğlunun araşdırmalarında deyildi kimi, "Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində Gəncə və Bakı ziyalıların iştirakı ilə toplantı keçirilmiş, Qars, Ərdəhan və rus işğalı altındakı əhaliyə kömək göstərilməsi qərara alınmışdı. Çar hökumətindən Bakı İslam Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinə yardım toplamaq üçün icazə istənilmişdi. Bu icazənin verilməsindən dərhal sonra Ərzurum və Trabzona qədər zərərçəkmiş əhaliyə humanitar yardım göstərilmişdi".

...Bakıda xeyriyyə cəmiyyətinin toplanma yeri olan İsmailiyyə binasına toplanan xeyriyyəçilər 100 min manatdan az olmamaq şərti ilə hər kəsə yardım qoşulmuşdu. Hacı Zeynalabdin Tağıyev siyahının başında olaraq yardım milyon qızıl pul vermişdi...

Bakıda və Türkmənistanda da yardım yarışları başlanmışdı, qadınlar ziynət əşyalarını pula çevirib göndərmişdilər"

Azərbaycan milyonçuları Hacı Zeynalabdin Tağıyevin və Musa Nağıyevin yaratdıqları "Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti" Şərqi Anadoluda işğal olunmuş ərazilərdə soyqırma məruz qalmış, səfil və sərgerdan minlərlə insana təcili maddi və mənəvi yardım etməkdən ötrü geniş filiallar şəbəkəsi yaratmışdı. Bu filiallar kənd və qəsəbələrdə iaşə mərkəzi, istehlak kooperativi, aşxana, tibbi xidmət məntəqəsi, xəstəxana, uşaq və körpələr üçün sığınacaq açırdılar. Sahipsiz uşaqları toplayıb Bakı, Gəncə, Şuşa və Tiflis şəhərlərindəki yetimxanalara göndərirdilər. Əhaliyə maddi yardımla yanaşı, onların maariflənməsinə, rus-erməni təcavüzünə qarşı müqavimət hərəkatına qoşulmasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

di.

Cəmiyyətin nümayəndələri rus məmurlarının özbaşınalığına və erməni soyğunçularının hücumlarına qarşı ciddi tədbir gördülər. Onların yaratdıqları "Gizli İslam komitəsi" yerlərdə açdıqları şöbələrin köməyi ilə əhaliyə silah paylayır, silahlı müdafiə dəstələri təşkil edirdilər. Rus hərbi hissələrindən pulla alınan silah-sursatın əhali arasında gizlin paylanması ermənilərin hərbi üstünlüyünə son qoymuşdu.

"Xeyriyyə cəmiyyəti və onun filiallarının gizli, amma son dərəcə müvəffəq fəaliyyəti əhalinin təşkilatlanması, cəmiyyətlər halında birləşməsi, silahlandırılması və hərbi hazırlıq vərdişlərinə yiyələnməsinə yönəlmişdi ki, bu da nəticə etibarilə Şərqi Anadolunun bir sıra vilayətlərinin, o cümlədən də Oltunun ermənilərin palanlaşdırdığı kütləvi qığından xilas edilməsinə səbəb olmuşdu.

Oltunun rus işğalından azad olub yenidən Osmanlı ərazisinə çevrilməsi yolunda cəmiyyətin gördüyü iş unudulmaz tarixi xidmətdir". (Allahşükür Qurbanov. Tarixi qarşılaşma köməyi "Respublika" qəzeti, 10 iyun 2012-ci il).

Məlum olduğu kimi, on minlərlə mülki və hərbi türk əsiri Rusiyanın həbs düşərgələrində dözülməz şəraitdə saxlanırdı. 1914-1916-cı illərdə Sarıqamış döyüşlərində türk ordusu böyük məğlubiyətdə düçar olmuşdu. Ərzurum işğal edilmişdi. Bu iztirablı illərdə azərbaycanlılar təkə işğal olunmuş ərazilərdə deyil, həbs düşərgələrində ağır şəraitdə baxımsızlıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən əzab çəkən türk məhbusların da imdadına yetişirdilər.

Azərbaycanda bütün Xeyriyyə cəmiyyətləri türk məhbuslarına maddi və mənəvi dayaq olmaqla kifayətlənmir, onların həbs düşərgələrindən qaçırılması, vətənlərinə göndərilməsi işini təşkil edirdi.

1918-ci il mayın 28-də Milli Şura Tiflisdə Azərbaycan müstəqil respublikasını elan etdi. İyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Gəncəyə köçdü. Belə bir tarixi məqamda Türkiyə Azərbaycana kömək əlini uzatdı. Nuru Paşa Gəncədə Qafqaz İslam Ordusu yaratdı, Bakı şəhərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qaytarılmasına kömək etdi.

18 minlik Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində 6 min türk əsgəri vardı. Bakı uğrunda döyüşlərdə çoxlu azərbaycanlı və türk əsgəri şəhid oldu (Azərbaycan torpağında türk ordusunun yüzlərlə şəhid olmuş əsgərləri uyuyur. Bakının dağüstü parkında - Şəhidlər Xiyabanında türk əsgərlərinin şərəfinə abidə ucaldılmışdır). Türk hərbi hissələri Bakıda qaldıqları iki ay iki gün ərzində Azərbaycanda sabitlik yaratdılar. Ş.Şaumyanın rəhbərliyi altında erməni-rus hərbiçilərinin Bakı, Şamaxı, Quba bölgələrində törətdikləri fəlakətin qarşısı alınmışdı. Əhali türk ordusunu duz-çörəklə qarşılayırdı. Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi türk hərbi hissələri Azərbaycanın bir sıra qəzasında taxılın yığılması və döyülməsində kəndlilərə böyük köməklik etmişdilər. Azərbaycanın hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov yazırdı: "Heç kəs inkar edə bilməz ki, türklər bizim millətin xilasında böyük xidmətlər göstərmişlər..." (Qılman İkin. Türk ordusu Bakıda, B., 2003, səh.32).

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğal olundu. May ayının 16-dan Nəriman Nərimanov Bakıda Azərbaycan Xalq Komissarları sovetinin ilk sədri kimi ictimai-siyasi fəaliyyətə başladı. Bu

dövrdə Türkiyənin Azərbaycanda dostluq müqaviləsi bağlamaq niyyəti ilə Bakıya nümayəndə heyətini Nərimanov rəhbərlə qəbul etmişdi. Xalq yazıçısı Qılman İkinin sözlərinə görə, nümayəndə heyətinin üzvü Riza Nur ilə Nərimanov arasında heç kəsə deyiləsi mümkün olmayan çox məhrəmanə söhbətlər də olmuşdur. Bu tarixi görüşü xatırlayan Riza Nur yazırdı: "Azərbaycan hökumətinin başında duran Nərimanov məlumatlı, ağıllı bir adamdır. "Onunla ağıllı-başlı təkbətək də görüşdüm. Baxdım ki, yaxşı bir insandır. Görünür, onun etimadını qazanmışdım. Açıldı və mənə dedi: "Bolsheviklik nə olan şeydir. Bu rəzəlet bizə yapışmaz. Biz türkük, milliyətlə yaşayırıq. Çox xoşuma gəldi və onu çox sevdim. Amma ruslardan bərk çəkinirdi. Haqqı da var. Ruslarla zarafat olmaz. Dərhal insanı məhv edərlər".

Qılman İkin haqlı olaraq yazır ki, Nəriman Nərimanov "Türkiyə ilə qarşılaşma bir ölkə kimi həmişə xoş münasibətdə olmuşdur". Hətta bir dəfə Mustafa Kamal ondan borc olaraq bir milyon pul istədikdə, o, dərhal onun xahişini yerinə yetirmiş və ona yazmışdı ki, "Paşam, qarşılaşma borc verməz, əl tutar".

Rusiya sovet imperiyası Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə qısqançlıqla yanaşırdı. 70 ildən artıq sovet rus müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Şərq ölkələri ilə Azərbaycan arasında məqsədəuyğun əlaqələrə, əməkdaşlığa sədd çəkilmişdi.

Ərəb qrafikasını, eləcə də latın qrafikasını ölkəmizdə kiril qrafikasına əvəz etməklə çirkin niyyətlərini güdmüşdülər. Əlbəttə bu, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinə xəyanət, təxribat idi.

1990-cı ildə Azərbaycan xalqı tarixi şərait məqamında öz hünərvər övladlarının qanı bahasına Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasını bərpa etməklə Türkiyə ilə dostluq və qarşılaşma əlaqələrini yaratdı. Ümumi inkişafımız naminə sarsılmaz əməkdaşlıq əbədi olacaqdır. Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev inamla demişdir: Türkiyə-Azərbaycan sevinci bir, kədəri bir—iki dövlət, bir millətdir!..

Tarixi reallığa söykənən bu müqəddəs fikirlər iki qardaş xalqın əbədi həyat devizidir.

Bu gün Türkiyə-Azərbaycan birliyi tarixi həqiqətdir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini və suverenliyini birinci tanıyan Türkiyə olmuşdur.

Azərbaycan-Türkiyə beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq edir: ictimai-siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələr vüsət alır.

Azərbaycanın milli sərvəti olan neft-qaz enerjisi ilə çox uyğun şərtlərlə Türkiyənin təmin edilməsi, bu strateji məhsulların tranzit ölkə kimi Türkiyə ərazisindən Avropaya nəqli, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun çəkilməsi və s. sıx əməkdaşlığın yüksək göstəricisidir. Türkiyənin Dağlıq Qarabağ probleminə münasibəti Azərbaycan xalqına qarşılaşma qayğısı ilə süslənmişdir. Biz tək deyilik. Əgər sabah müharibə təhlükəsi yaranarsa, Türkiyə qarşılaşma köməyini əsirgəməyəcək. Azərbaycan əsgəri səngərdə türk əsgərlərini yanında görəcəkdir. Türkiyə qarşılaşma müdafiə edəcəkdir.

Teymur ƏHMƏDOV.